

**РЕЛІГІЙНІ ОРГАНІЗАЦІЇ
ЯК ЕЛЕМЕНТ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА
ТА ЇХ ВЗАЄМОВІДНОСИНИ
З ОРГАНАМИ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ**

Процеси, які зараз відбуваються в нашому суспільстві, суттєво підвищують значення й відповідальність науки щодо об'єктивності дослідження історичних подій і явищ, вимагають перегляду пануючих раніше спрощених формулювань та усталених стереотипів. Принципово нової оцінки потребує питання соціального статусу релігійних організацій (церкви), їх ролі у формуванні й розвитку громадянського суспільства.

Релігія виникла задовго до формування державно організованого суспільства. За своєю природою вона є соціальною, пов'язаною із соціальним життям суспільства та його змінами [4, с. 107]. В Україні існують практично всі конфесії християнства: православні, греко-католики, протестанти, різноманітні християнські секти, багато людей сповідають іудаїзм, іслам, буддизм та ін. За інформацією Держкомстату України станом на 1

липня 2009 р. зареєстровано 21828 релігійних організацій. За даними соціологічних досліджень вони, порівняно з іншими інститутами громадянського суспільства, мають найвищий рівень довіри населення. Діяльність церкви як елемента громадянського суспільства безпосередньо пов'язана з уявленнями людей про світ, отже, вона впливає на більшість соціальних процесів [7, с. 251]. У зв'язку із цим набувають особливої актуальності дослідження взаємовпливу релігійних організацій (церкви) і суб'єктів публічної влади, зокрема, органів місцевого самоврядування.

Розгляд питань соціального й правового статусу цих організацій започатковано в роботах В.Ю. Баркова, Ю.М. Тодики, І.В. Яковюка [1; 7; 9], але значущість і багатогранність проблеми вимагає поглибленого наукового дослідження цієї сфери буття. Метою даної статті є аналіз

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

взаємовідносин релігійних організацій та органів місцевого самоврядування як інститутів громадянського суспільства, сформулювання висновків щодо напрямків і меж нормативно-правового регулювання суспільних відносин за їх участю, що має як теоретичне, так і практичне значення.

Місцеві органи самоврядування й релігійні організації (церква) за своїм генезисом і сутністю мають різне соціальне призначення, власні нормативні системи, свою здатність інтегрувати маси й управляти ними. Спорідненість інтересів і функцій визначає й детермінує їх конкуренцію за вплив на громаду, територіальну спільноту, а за певних умов і боротьбу за лідерство. Тому юридична впорядкованість відносин між суб'єктами місцевого самоврядування й релігійними організаціями, чітке окреслення їх правового статусу, розмежування сфер впливу є надзвичайно важливими для стабільного, нормального розвитку територіальних громад і суспільства в цілому.

Співвідношення релігії й місцевого самоврядування, проблема взаємовідносин релігійних організацій та органів влади розкриваються насамперед у соціальній та економічній сферах. Релігія – царина духовного життя індивіда, особистості, групи,

суспільства, спосіб духовно-практичного пізнання світу. Вона претендує на абсолютну цінність і пріоритет над усіма іншими видами та способами соціальної діяльності. Релігія має різні суспільні виміри: (а) як фактор утворення суспільної підсистеми (релігійної системи); (б) як специфічний спосіб інтеграції (або дезінтеграції) суспільства; (в) як спосіб усвідомлення дійсності; (г) як особливий сегмент культури [6, с. 12].

Еволюція самоврядування відбувається в нерозривній єдності з іншими суспільними інститутами, в тому числі й релігією. На певних відрізках історичного розвитку їх взаємовплив суттєво посилювався, в деякі часи був майже непомітним. Так, починаючи з XIV ст., на території України існував такий різновид об'єднань, як братства, які на декілька століть стали осереддям захисту національної ідентичності й духовності українського народу. Перші з них виникли як об'єднання людей, вірних певній парафії, і здебільшого ставили перед собою мету релігійно-благодійну: дбали про храми, підтримували бідноту, вдів і сиріт, влаштовували недільні обіди тощо. Цим вони мало відрізнялися від західноєвропейських громад. Але згодом у відповідь на посилення політичного й релігійного гніту вони перетворились на

справжні центри не лише культурної й соціальної, а й політичної консолідації суспільства. За словами В.М. Нічик, «братства прагнули стати органами самоврядування в умовах політичного й конфесіонального іноземного гноблення. Це були вельми демократичні організації, до них входили насамперед ремісники, купці, урядовці магістратів, міський простолюду, нижче і середнє православне духовництво, а також патріотично настроєні православні шляхтичі. В братствах – навколо їхніх шкіл і друкарень – гуртувалися представники інтелегентних професій: учителі, вчені, письменники, митці. Вони формували і розвивали ідеологію третього стану, який піднімався на боротьбу проти феодального, національного і релігійного гноблення» [5, с. 6].

Мережа цих об'єднань укривала всю Україну – від Любліна до Новгород-Сіверського. Вони діяли в Ярославлі, Перемишлі, Бересті, Острозі, Замості, Львові, Луцьку, Рогатині, Шаргороді, Вінниці та в багатьох інших містах України, створюючи тонку, але дуже насичену і впливову «плівку» демократії й духовності. Братства впроваджували в життя заходи, щоб добути українським міщанам повні права в місті, провадили процеси з магістрами, вносили відклики до вищих судів, висилали посольства до

королів, високо підняли рівень освіти, кинули в маси ідею самопомочі й організації, спинили де-націоналізацію міст [8, с. 151].

Розвиток поглядів на роль свободи в християнському дискурсі викликав істотне зміщення в інтерпретації соціальності, придатної для людей. Значення свободи пов'язувалося не лише з вродженою природою людини, а й із цілком новим можливим світом, у якому вона покликана бути активною в духовній і громадській сферах. Що стосується соціальної царини життя, то вона сприймається як християнська солідарність і взаємодоповнюваність індивідів, соціальних груп та етносів [2, с. 31].

Характер і напрямок впливу релігії на суспільство в цілому й окремі інститути останнього виявляються в її соціальних функціях, таких як світоглядна, компенсаторна, комунікативна, інтегруюча й дезінтегруюча, нормативно-оцінювальна й регулятивна, культурно-освітня, легітимуюча. Завдяки світоглядній функції релігія допомагає сформулювати сукупність поглядів, норм і цінностей, стереотипів поведінки. Комунікативна сприяє підтриманню соціально-групових зв'язків. У деяких поселеннях храм або інше молитовне приміщення є єдиним місцем, де жителі можуть збиратися разом не лише заради, власне, релігійно-

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

го культу, а й для вирішення інших найбільш значущих для громади питань. Релігія може виступати в ролі фактора інтеграції окремих суспільних, расових та етнічних груп, а також суспільства в цілому. Регламентуючи поведінку й діяльність індивідів, поєднуючи їх почуття, прагнення, спрямовуючи зусилля соціальних груп та інститутів, вона може сприяти стабілізації або, навпаки, дестабілізації відносини у громаді. Завдяки інтегруючій функції релігія досить часто виступала могутнім чинником соціально-культурного прогресу, національно-консолідуючих і національно-визвольних рухів.

Значною мірою релігія відіграє нормативно-оцінювальну й регулятивну роль. Релігія і право, як форми суспільної свідомості, міцно взаємопов'язані. До сьогодні в деяких державах зберігається релігійне право, хоча царина його дії починає суттєво звужуватись, поступаючись місцем світському законодавству. Зараз у більшості мусульманських країн світу релігійне право регулює головним чином шлюбно-сімейні і спадкоємні відносини, а також особистий статус людини. Релігійні ідеї, погляди, уявлення, ціннісні установки створюють своєрідні норми соціально припустимої і схвалюваної поведінки, а культова діяльність і релігійні об'єднання висту-

пають регулятивними гарантами їх втілення в повсякденне життя прихильників даної віри [6, с. 28].

Релігійні організації привносять у публічну сферу нові теми для обговорення (соціальної, культурної, іншої спрямованості) й нові цінності, сприяючи досягненню консенсусу, наявність якого є обов'язковим для демократичного громадянського суспільства. Значення церкви в суспільстві останнім часом постійно підвищується. Адже завдяки своїй діяльності в повсякденному житті – виконання церковних обрядів, виховання, організація свят, випуск власних друкованих видань – церкві вдалося поширити свою владу на багато сфер у суспільстві, можна сказати, заповнити ідеологічні пустоти. Церква освячує відкриття нових промислових і соціальних об'єктів, бере участь у заходах, які провадяться органами місцевого самоврядування. Священники проводять тематичні бесіди (лекції) зі службовцями органів державної влади й органів місцевого самоврядування.

Не менш важливими для аналізу сутності взаємовідносин місцевого самоврядування й релігійних організацій є зв'язки в економічній царині. Потрібно віддати належне протестантизму. Започаткована ним раціональна етика сприяла формуванню

своєрідної ментальності її носіїв: по-перше, протестанти засуджують бажання бути бідним, отже, вимагають залучення до праці всіх працездатних; по-друге, вони не заперечують необхідності допомоги бідним і безробітним, однак вимагають, щоб вона мала субсидіарний характер; по-третє, цілком спрямовано протестанти прагнуть до збагачення, але свідомо обмежують себе у витратах на споживання [9, с. 26].

Взаємовідносини між релігійними організаціями й суб'єктами місцевого самоврядування значною мірою визначаються рівнем соціально-економічного розвитку країни, культурою, звичаями, традиціями, комплексом інших чинників, що існують у суспільстві. Будучи інститутами громадянського суспільства, вони мають певні загальні риси й ознаки. Деяка схожість виявляється на суб'єктному рівні. Первинним суб'єктом місцевого самоврядування є територіальні громади. Водночас первинні релігійні організації, що поєднують пересічних віруючих і професійних служителів культу, називають релігійними громадами. Однак, якщо у сфері місцевого самоврядування територіальна громада має право вирішувати всі питання місцевого значення в межах Конституції й законів України, то релігійним громадам при-

таманна ієрархічність організації й централізованість управління: керівництво визначає позиції, погляди, політику, інші ж віруючі мають беззастережно підкорятися лінії церкви. Для окремих сект характерним є самоврядування, коли роль священиків, з погляду даної громади, виконують найбільш заслужені особи.

Релігійні організації, як і органи місцевого самоврядування, виконують нерелігійні функції (політичну, економічну, виховну, культурно-освітню тощо). Вони виявляються як у суспільстві в цілому, так і на рівні окремих соціальних груп, верств, особистостей [6, с. 29]. Помітно впливають на політичну культуру соціально-політичні доктрини церкви. Розбудова суверенної, демократичної, правової держави потребує вжиття заходів для розвитку в громадян духовності, виховання патріотизму й поваги до історичної спадщини Українського народу, впровадження в суспільну свідомість співвітчизників загальнолюдських моральних цінностей, оптимізму й упевненості кожної людини у своєму майбутньому, формування здорового способу життя. Співпрацюючи з органами місцевого самоврядування, релігійні організації беруть участь у розробленні програм патріотичного виховання населення, формування здорового

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

способу життя, розвитку духовності та зміцнення моральних засад суспільства. Важливе значення мають культурологічний і народно-етнографічний аспекти, які можуть бути покладені в основу започаткування релігійного (паломницького) туризму, що сприятиме соціально-економічному розвитку населених пунктів.

Органи місцевого самоврядування разом з представниками релігійних організацій займаються підготовкою й проведенням духовно-культурних заходів, масових просвітницьких і благодійних акцій, обмінюються соціально значущою інформацією. У системі виконавчих органів місцевого самоврядування, як правило, створюються структурні підрозділи або призначаються окремі посадові особи, які відповідають за взаємодію з релігійними організаціями й інформаційні контакти з громадянами щодо здійснення останніми свободи совісті й віросповідання.

Позитивною і значущою є роль релігійних організацій (церкви) в соціальній сфері. Вони займаються не лише вирішенням матеріальних проблем окремих людей (надають допомогу одягом, взуттям, продуктами, розподіляють гуманітарну допомогу тощо), а й впливають на духовне виховання, самі організують благодійні акції, утриму-

ють благодійні їдальні для дітей, сиріт і людей похилого віку, надають допомогу дітям вулиці, колоніям для неповнолітніх і школам-інтернатам. І хоча головним для них є релігійне виховання, ці організації провадять також роботу з підготовки молоді до подружнього життя, допомагають людям позбутися алкогольної й наркотичної залежності, організують літній відпочинок дітей та ін. [1, с. 407].

Здійснюючи власні функції, релігійні організації сприяють розвитку місцевого самоврядування. Утвердження загальнолюдських цінностей, формування толерантності й поваги до громадського порядку – важливі напрямки їх діяльності. Церква, окремі релігійні організації мають досить високий авторитет у населення, а тому їх підтримкою намагаються заручитися політики під час виборів або в конфліктних ситуаціях. Релігія зумовлює моральні норми, якими регулюються родинні стосунки й широке коло питань на рівні громади, чим впливає на інститути публічної влади, сприяючи їх демократизації, духовності, моральності й чесності.

У свою чергу, органи місцевого самоврядування теж мають достатньо широкі можливості впливу на розвиток релігійних організацій. Місцеві ради та їх виконавчі комітети здійснюють

державний контроль за додержанням законодавства України про свободу совісті й релігійні організації, погоджують місце розташування культових споруд, передають релігійним організаціям у довгострокову оренду земельні ділянки, приміщення. Враховуючи неприбутковий напрямок діяльності релігійних організацій, місцеві ради надають їм пільги щодо орендної плати за приміщення й земельні ділянки, по можливості передають у безоплатне користування (позичку) приміщення колишніх церков, звільняють від сплати місцевих податків і зборів. Виконавчі комітети сільської, селищної, міської рад мають право видавати дозвіл на проведення публічних релігійних заходів (богослужіння, обряди, церемонії, процесії тощо). Органи місцевого самоврядування в деяких містах організовують надання інформаційних послуг стосовно релігій і релігійних організацій громадянам та юридичним особам, у тому числі через мережу Інтернет.

Відповідно до ст. 35 Конституції України церква й релігійні організації відокремлені від держави. Органи ж місцевого самоврядування є складником публічної влади. Виконавчі органи місцевих рад здійснюють значну частину повноважень органів виконавчої влади, наданих їм зако-

ном, а тому аналогічне положення, вважаємо, повинно бути закріплено на конституційному рівні й щодо відокремленості місцевого самоврядування від церкви. Такого нормативного припису, на жаль, бракує, що створює можливість втручання релігійних організацій у діяльність органів місцевого самоврядування, що може перешкоджати їх ефективній роботі. А посилення такої тенденції спостерігається у зв'язку зі зростаючим у населення авторитетом церкви.

Ю.М. Тодика підкреслював небезпечність концепції абсолютного невтручання державної влади в справи релігійних організацій. Принципова помилковість таких ідей щодо взаємовідносин держави й релігійних організацій полягає в тому, що вони занижують верховенство держави в соціально-політичній структурі суспільства, ставлять релігійні формування в положення рівноправного суб'єкта стосовно держави, проповідують двовладдя, применшують суверенітет держави [7, с. 255]. З нашої точки зору, держава, релігійні організації, місцеве самоврядування та інші інститути покликані виконувати певні специфічні функції в суспільстві, а тому їх існування є необхідною умовою формування й розвитку громадянського суспільства. Кожен з інститутів є важливим і потрібним, державні

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

органи не в змозі замінити релігійні організації й не повинні втручатися в царину їх діяльності. Водночас діяльність останніх має відповідати Конституції й законам України, не порушувати суверенітету держави й не перешкоджати функціонуванню місцевого самоврядування.

Відокремленість органів місцевого самоврядування від церкви й релігійних організацій – одна з гарантій забезпечення права людини на свободу світогляду й віросповідання. У той же час релігійні організації теж потребують відповідного захисту від можливого незаконного впливу з боку органів і посадових осіб місцевого самоврядування. Органи публічної влади не вправі втручатися: а) у віросповідну чи канонічну діяльність (зміст віровчень, обрядів, церемоній); б) у канонічну структуру управління церквою, її ієрархію; в) у внутрішнє самоуправління церкви; г) у взаємовідносини вищих і нижчих релігійних органів, у їх відносини з віруючими; д) у витрати доходів і пожертвувань, отриманих від культової діяльності й задоволення релігійних потреб віруючих; е) у навчально-виховну роботу духовних навчальних закладів.

У законодавстві України належить закріпити за органами й посадовими особами місцевого самоврядування обов'язок спри-

яти встановленню відносин взаємної релігійної і світоглядної терпимості й поваги між громадянами, які сповідують релігію або не сповідують її, між віруючими різних віросповідань та їх релігійними організаціями, заборонити фінансувати релігійні організації з місцевого бюджету і втручатися в їх законну діяльність.

Для забезпечення відокремленості релігійних організацій від місцевого самоврядування в чинному законодавстві закріплено, що депутатські групи та фракції місцевих рад не можуть формуватися для захисту релігійних інтересів. Важливість і необхідність нормативного припису про відокремленість церкви від органів місцевого самоврядування полягає ще й у тому, що інакше не забезпечуватиметься нейтралітет останніх в питаннях світогляду й віросповідання. Конче потрібна обопільна незалежність місцевого самоврядування й об'єднань віруючих. Це не означає виключення таких об'єднань з життя суспільства, але взаємодія релігійних організацій з органами місцевого самоврядування повинна здійснюватися виключно на підставі Конституції й законів України.

Чинним вітчизняним законодавством забороняються будь-які обмеження права мешканців, які проживають на території міст,

селищ, сіл стосовно місцевого самоврядування, участі у відповідному органі самоорганізації населення залежно від їх релігійних чи інших переконань. Водночас ніхто не вправі бути увільненим від своїх обов'язків перед державою або відмовлятися від виконання законів за мотивами релігійних переконань.

Релігійні організації (церкву) можна розглядати як одну з форм самоврядування, що здійснюється віруючими громадян одного й того ж культу, віросповідання, напрямку, течії або толку, які добровільно об'єдналися з метою спільного задоволення релігійних потреб. На відміну від місцевого самоврядування, в релігійних громадах самоврядування здійснюється не за територіальною ознакою, оскільки влада тієї чи іншої релігійної організації поширюється не на територію, а на віруючих. Однак слід зазначити, що у світі існують випадки поєднання територіальної основи місцевого самоврядування й релігійних організацій. Приміром, у Португальській Республіці [3, с. 524] приходи є територіальною основою місцевого самоврядування. А. Карась із цього приводу зазначає, що стадії громадянського поступу розгортаються: (а) шляхом формування громадського самоврядування в усіх сферах соціокультурної активності – від місцевої

спілки, організації, корпорації до релігійної й територіальної громади; (б) через продукування відповідних документів, у яких фіксуються юридично-правові відносини й форми регулювання конфліктів, спорів і намірів урядування; (в) за допомогою артефактів культури, які спостерігаються в особливостях мови й мовлення, фольклору, літератури, пісенності, музики, образотворчості, освіти, науки; (г) з урахуванням звичаїв, традицій, етичних устоїв тощо [2, с. 457].

Сучасна практика свідчить, що взаємовідносини органів місцевого самоврядування й релігійних організацій можуть бути продуктивними лише за умов їх зусстрічної діяльності. Безсумнівно, такі дії сторін значною мірою зумовлюються економічними, політичними й моральними чинниками життєдіяльності суспільства, а тому важливим є правове визначення принципів, на яких будуються й розвиваються ці відносини.

Взаємовідносини місцевого самоврядування з релігійними організаціями мають базуватися на *принципі рівного ставлення до кожного з об'єднань*. Органи місцевого самоврядування не вправі встановлювати будь-якої переваги або обмеження якійсь одній релігії, віросповіданню чи релігійній організації порівняно з іншими. Важливе значення для

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

ефективної співпраці досліджуваних інститутів має *принцип взаємної лояльності*, що виявляється в підтримці ініціатив. Часто їх діяльність має однакове спрямування – покращання життя людей, співтовариств (громад). Однак нерідко між органами місцевого самоврядування й окремими релігійними організаціями виникають конфлікти з приводу приміщень, земельних ділянок тощо. Тому актуальним є вдосконалення правового регулювання діяльності органів місцевого самоврядування і правового статусу релігійних організацій.

Органи місцевого самоврядування повинні брати участь у забезпеченні прав та свобод людини і громадянина, а тому важливим є захист інтересів релігійних організацій, особливо тих, що складають релігійні меншини, оскільки пануюча на території певної громади конфесія може утискати малі релігійні об'єднання, перешкоджати вільному сповіданню релігії, відправленню одноособово чи колективно релігійних культів і ритуальних обрядів, веденню релігійної діяльності.

Захисту потребують не лише релігійні організації, а й особи чи певні групи, які не сповідують жодної релігії. Органи місцевого самоврядування не повинні стояти осторонь випадків

фізичного чи морального тиску на людину з метою спонукати її брати участь у діяльності релігійних організацій, відправленні релігійних культів чи ритуальних обрядів. Владні структури місцевого самоврядування не вправі виявляти байдужість до фактів посилення в релігійному середовищі тоталітарних тенденцій, якщо це загрожує фізичному чи моральному здоров'ю людей. Якщо належного правового регулювання взаємовідносин органів влади й релігійних організацій бракує, це створює підґрунтя для порушення прав і свобод людини, демократичних принципів, які є основою організації й функціонування місцевого самоврядування, держави й суспільства в цілому. Обов'язок органів місцевого самоврядування – сприяти забезпеченню захисту громадян від духовної агресії тоталітарних культів. Практика прямої й навіть непрямої фінансової чи матеріальної підтримки органами місцевого самоврядування окремих релігій є недопустимою.

Забезпечення взаємодії з релігійними організаціями, аналіз процесів у гуманітарній сфері, сприяння впровадженню в царину громадських відносин принципів духовності, патріотизму, захисту моралі та здорового способу життя – пріоритетні напрямки діяльності органів місцевого са-

моврядкування. Для вирішення вказаних завдань їм необхідно: а) аналізувати процеси, що відбуваються в громадсько-політичній і гуманітарній сферах; б) організувати соціологічні, соціально-психологічні та інші дослідження проблем розвитку місцевого самоврядування, вивчати громадську думку населення стосовно актуальних питань громадського життя, здійснювати оцінку можливих наслідків прийнятих соціальних, економічних і політичних рішень; в) ознайомлюватися з діяльністю релігійних організацій; г) вести облік діючих на відповідній території релігійних організацій та культових будівель і споруд; д) досліджувати ситуацію, тенденції в релігійному житті населення, брати участь у розроб-

ленні поточних і довгострокових прогнозів з питань публічно-церковних відносин в Україні й релігійних процесів на місцевому рівні; е) взаємодіяти з релігійними організаціями з питань публічно-церковних відносин; є) контролювати, в межах своєї компетенції, додержання законодавства про свободу совісті й релігійні організації; ж) здійснювати розгляд і перевірку відповідності чинному законодавству поданих на реєстрацію в установленому порядку статутів (положень) релігійних громад; з) вносити пропозиції щодо порядку організації та проведення недержавних масових громадських заходів політичного, релігійного, культурно-виховного, спортивного, видовищного та іншого змісту.

Список літератури: 1. Барков В.Ю. Взаємовідносини держави і суспільства в Україні // Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / За ред. В.С. Крисаченка. – К.: НІСД, 2003 – С. 341-440. 2. Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і неklasичних інтерпретаціях. – К.; Львів: Вид. центр ЛНУ, 2003. – 520 с. 3. Конституція Португальской Республики от 02.04.1976 г. // Конституции государств Европейского Союза / Под общ. ред. Л.А. Окунькова. – М.: Изд. гр. НОРМА – ИНФРА М, 1999. – 816 с. 4. Міма І. Визначення поняття та змісту релігійних норм в релігійній системі // Право України. – 2005. – № 10. – С. 107-111. 5. Нічик В.М. Передмова // Пам'ятки братських шкіл на Україні (кінець XVI – початок XVII ст.) – К.: Наук. думка, 1988. – С. 3-7. 6. Релігієзнавство: Підручник / За ред. В.Д. Титова. – Х.: Право, 2004. – 272 с. 7. Тодька Ю.Н. Конституционное право Украины: отрасль права, наука, учебная дисциплина: Учеб. пособ. – Харьков: Фолио; Райдер, 1998. – 292 с. 8. Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / За ред. В.С. Крисаченка. – К.: НІСД, 2003 – 632 с. 9. Яковчук І.В. Християнсько-демократична модель соціальної держави (історія та теорія) / Держ. буд-во та місц. самоврядування: 36. наук. пр. – Х.: Право, 2002. – № 3. – С. 23-32.

Надійшла до редакції 12.11.2009 р.